

KIELITIETO KIRJALLISUUDEN ANALYYSISSÄ

LIISA LAUTAMATTI ja MATTI LEIWO

Jyväskylän yliopisto

ABSTRACT

LANGUAGE KNOWLEDGE AND LITERARY ANALYSIS

The present paper discusses the applicability in class-room situation of the type of literary analysis which combines the pupil's mastery of his mother tongue or his developing language skills with linguistic analysis of literary style. This kind of approach, advocated in detail by H.G. Widdowson, makes it possible, by a thorough analysis of linguistic structures, to examine linguistic choices apart from the effects they create, and thus lessens the risk of arbitrary subjectivity in literary analysis. Pupils are helped to see linguistic features of a text as choices from among several possibilities and to discuss the actual choice made by the poet/novelist in terms of the kind of meaning that it adds to the text.

1.

Lukion äidinkielen opetussuunnitelman yleisenä periaatteena on kielen ja kirjallisuuden tarkastelun integroiminen. Käytännössä integrointi kuitenkin helposti jää peräkkäiseksi käsittelyksi eikä todellista integraatiota toisaalta kirjallisuuden ja toisaalta kielitiedon ja kieliopin välillä synny.

Syyt integraation näennäisyyteen on helppo löytää. Kielentuntemus ja kielioppi on kytketty traditionaaliin kieliopin käsitteistöön ja valjastettu ensisijaisesti oikeakielisyyden palvelukseen. Kielioppia tarvitaan lähinnä virheiden selittämiseen niin äidinkielessä kuin vieraisissa kielissäkin. Sana-luokat, lauseenjäsenet ja taivutusmuodot eivät tarjoa edes mahdollisuuksia kirjallisten tekstien analyysiin tai kirjallisen kielenkäytön funktionaalisten poikkeavuuksien selittämiseen ja ymmärtämiseen. Tilannetta ei paranna kieliopin opetuksen laajentaminen sanaston - sanojen merkityspiirteiden, synonyymisuuden jne. - suuntaan, koska teksti on struktuuri, ei sanasto. Tai

kuten Lauri Viita ilmaisi asian: "Kieli ei ole sanasto, vaan ajatuksen ilmaisuväline".

Mielestämme todelliseen integraatioon ja samalla kirjallisten vaikutelmien selittämiseen on mahdollista päästä vain tarkastelemalla kirjallista tekstiä merkityksellisenä viestinä, jonka lingvistiset ilmiöt pyritään selittämään kielenulkoisista, viestinnällisistä ja sisällöllisistä tavoitteista käsin. Tällainen funktionaalinen näkökulma lähtee siitä, että kaikki tekstilingvistiset, kieliopilliset ja sanastolliset valinnat tekstissä palvelevat tekstin sisällöllisiä ja viestinnällisiä tavoitteita. Näin niitä voidaan myös tarkastella tekstin kokonaisvaltaisen luonteen luojina. Tämä tarkastelutapa mahdollistaa myös kielitiedon, niin oppilaiden kielellisten intuitioiden kuin koulun kielentuntemuksen ja kieliopin opetuksen, sekä kirjallisuuden opetuksen todellisen integraation. Se tekee myös mahdolliseksi äidinkielen ja vieraskielisen kirjallisuuden tarkastelun rinnakkain: kirjallisuuden rajat eivät välttämättä ole samat kuin kielen rajat. - Koetamme seuraavassa havainnollistaa näkökulmaamme kahden runon analyysin avulla.

2.

Englanninkieliseksi esimerkkirunoksi olemme valinneet e e cummingsin lyhyen runon kuolleesta hiirestä. Se on kielellisen vaikeustasonsa puolesta sikäli helppo, että runon sanasto on yksinkertaista ja tuttua. Tarkastelussa voidaan edetä siten, että ensin luetaan runo ja pyritään hahmottamaan sen perusmerkitys, sitten luetaan lisää ja pohditaan millainen viesti runosta välittyi:

Me up at does
out of the floor
quietly Stare
a poisoned mouse

still who alive
is asking What
have i done that
You wouldn't have

Runon intuitiiviseen kielitietoon ja kieliopilliseen analyysiin pohjautuva tarkastelu voisi edetä vaikkapa seuraavalla tavalla.

Ensimmäiseksi huomio kiinnittyy runon voimakkaasti poikkeavaan lauserakenteeseen: runossa on rikottu hartaasti opeteltuja sanajärjestyssääntöjä. Runon voi tietenkin "oikoa", ja luokassakin on mahdollista tuottaa kieliopillisesti oikea virke ja sitten miettiä, mitä alkuperäisessä versiossa

on sellaista, joka tällöin menetetään. Tämä onkin tulkinnan keskeinen ongelma: millaisia merkityksiä runon kielio pillinen poikkeavuus välittää?

Verrataan kielio pillisesti oikean lauseen alkua A poisoned mouse stares up at me quietly out of the floor... runon ensimmäiseen säkeeseen. Lauseessa subjekti on paikallaan lauseen alussa ja muukin aines on järjestyksessä, mutta mitä on menetetty?

Ensinnäkin menetetään alkuperäinen informaatorakenne. Kun normaali-rakenne on subjektialkuinen, tulee subjektista samalla informaatorakenteen alkuelementti, teema (jos halutaan käyttää tätä termiä). Subjekti a poisoned mouse asettuu siis lauseen alkuun teemaksi ja se esitetään ikään kuin tunnettuna lähtökohtana. Se, mitä siitä sanotaan, siirtyy lauseen loppuun painavimmaksi informaatioainekseksi. Runon temaattinen rakenne on kuitenkin päinvastainen: vasta ensimmäisen säkeän viimeisellä rivillä kohtaamme hiiren: se on informaatioasemaltaan erittäin korostunut. Voita isiinko sama vaikutelma sitten saada aikaan jollakin muulla keinolla, esimerkiksi passiivil-la? Paitsi että passiivi kuulostaisi runossa jotenkin luonnottomalta, se rikkoisi myös runolle ominaista syntaktista piirrettä, yksinkertaisten peruslauseiden käyttöä. Sama koskee lohkorakennetta What stares up at me from the floor is a poisoned mouse: rakenne tulee kompleksiseksi ja runo menettää yksinkertaiseen rakenteeseen perustuvan teho vaikutuksensa.

Toinen seikka, jonka kielio pillisesti oikean rakenteen käyttö tuhoaisi, on kirjoittajan ratkaisu aiheen käsittelyssä. Miten muuten runossa voisi käsitellä aihetta kuollut hiiri? Retorisilla tehokeinoilla, riimeillä tai alkusoinnuilla? Koska runon aihe on niin arkinen ja kuitenkin syvästi oivaltava, aiheen käsittelyn ja muodon välille syntyisi irvokas ristiriita, jos käsittely pyrkisi teho vaikutukseensa erityisin tyylillisin keinoin. Runoilijan ratkaisu on ollut käyttää niin yksinkertaista kieltä, niin arkista sanastoa ja niin eleetöntä sanontaa kuin mahdollista. Mutta jotenkin runon täytyy pysäyttää lukija, ja sen se tekee hajoittamalla lauserakenteen. Tämä pakottaa lukijan todella paneutumaan, kuuntelemaan ja palaamaan aikaisempiin tekstin osiin uudelleen.

Runo panee lukijan myös miettimään, missä kulkee mahdollisen, ympäröivän todellisuuden ja fiktion raja. Onko esimerkiksi hiiri vielä elossa? Toisen säkeistön ensimmäisen rivin loppuun todellisuus on arkitodellisuutta. Kun sitten hiiri esittää kysymyksensä, kysymyksen joka koskee elämää ja kuolemaa, arkitodellisuus muuttuu kuitenkin toisenlaiseksi todellisuudeksi. Tässä uudessa todellisuudessa näennäisen triviaali, yksinkertainen ja vastenmielinenkin tapahtuma pakottaa pohtivaan ja vaikeaan hahmottamisproses-

siin ja samalla vaatii vastausta elämän arvoa koskevaan kysymykseen: Mitä minä - pienellä alkukirjaimella vastoin ortografisia konventioita - olen tehnyt sellaista, mitä sinä - arkityylissä yllättäen isolla alkukirjaimella - et olisi tehnyt? Mutta samalla kun arkitodellisuus muuttuu epätodellisuudeksi ja fiktioksi, muuttuu epätodellinen sanajärjestys arkityylin yksinkertaiseksi kysymyslauseen sanajärjestykseksi. Jotain keskeistä runosta ehkä välittyy myös isoilla alkukirjaimilla kirjoitetuista sanoista muodostuvasta primitiivisestä pidgin-lauseesta Me Stare What You.

3.

Suomenkieliseksi runoksi olemme valinneet Paavo Haavikon kielellisesti ja rakenteellisesti kompleksisen nimettömän runon:

Aukeilla seuraa tuulenpyörre kentillä lentää tomu ja tuhka
miksi oi sydämeni sinut on valittu näkemään
puut riippuvat tyhjää päin taivasta tyhjää päin maata
minun kasvoni tuntevat maan eikä ole tähtiä siinä pimeydessä
täällä hänen ruumiinsa tilassa
puut riippuvat tyhjää päin taivasta tyhjää päin maata
leppymätön aika jumalan sisällä kauhistuttavasti hänen ruumiissaan
pilvet sade pimeys kulkevat päivää päin yötä ja sarastus on ohi

Kirjoitusasussaan näennäisen rakenteeton runo jäsentyy - hiljaa tai ää-
neen lukien - rytmisiksi ja rakenteellisiksi kokonaisuuksiksi, säkeiksi,
joiden kaikkien merkitys ja rakenne eivät kuitenkaan ole aivan itsestään
selviä. Miten sitten tässä runossa kielipiilliset valinnat tukevat autiuden
ja tyhjyyden kuvista koostuvaa ensivaikutelmaa, joka runoa lukiessa nousee
sisällöllisesti päällimmäiseksi?

Runon ensimmäinen rivi jakaantuu kahteen rytmisesti ja rakenteellisesti
rinnasteiseen säkeeseen, joista ensimmäisestä aukeilla seuraa tuulenpyörre
lauseena puuttuu jotain olennaista. Ilmaus on kielipiillisesti epätäydelli-
nen.

Jos lukija pakotetaan täyttämään runoon seurata-verbin puuttuva määri-
te, hän toisen rivin puhuttelun perusteella sijoittaa siihen runon puhujan,
yksikön ensimmäisen persoonan pronominin. Toinen mahdollisuus on, että luki-
ja predikaatin ilmiäntulojen määritteiden perusteella tulkitsee verbin in-
transitiivisesti, lähinnä merkityksissä 'liikkuu' ja 'kulkee'. Hieman vai-
keampaa lukijan on sen sijaan etäänäytyä intuitiivisesta kielitaidostaan ja
hyväksyä runon kielipiippi, jossa verbi ei saakaan muita määritteitä kuin
tekstissä esiintyvät ja jossa määritteettömyys kuvastaa tyhjyyttä, "ei min-
kään" seuraamista (tästä tulkinnasta on Mauno Koski huomauttanut meille).

On kuitenkin helppo havaita, että jos säkeeseen lisätään jotakin, runon sisältö ja muoto, rytmi, järkkyyvät. Sisällöltään täydellinen propositio ei myöskään samalla tavalla pakota lukijaa aktiivisesti etsimään tulkintaa ja merkitystä kuin epätäydellinen. Helpoimmin tulkinta löytyy kieliopillisia rakenteita koskevan tiedon perusteella: tulkitsija voi joko täydentää ilmauksen lisäämällä predikaatin määritteitä tai sitten tulkita predikaatin merkityksen ilmipantujen määritteiden perusteella. Vaikeampaa sen sijaan on irrota kielestään ja tulkita säe esimerkiksi yhtäaikaan spesifiseksi tapaukseksi seuraamisesta ja yleiseksi, ei kenenkään erityisen ihmisen ympäristön kuvaukseksi.

Toisella rivillä runon tulkintaa ohjaa arkaistinen, juhlavaan tyyliin kuuluva klisee, sydämen puhuttelu, ja passiivin käyttö valitsemisen yhteydessä: suomen passiivi on epämääräinen, henkilötekijäinen "neljäs persoona", jonka viittaussuhde jää tässä epämääräiseksi.

Runon lukijalle on ongelmallinen myös sen kolmas rivi puut riippuvat tyhjää päin taivasta tyhjää päin maata. Tulkintavaihtoehtoista on vaikea luokassa keskustella, ellei käsittelyssä lähdetä intuitiivisesta kielitaidosta ja ellei sitä eksplikoida kielitieteellisin käsittein.

Mikä säkeessä oikeastaan riippuu? Yksi mahdollisuus on tulkita puut subjektiksi ja jäljelle jäävät verbin määritteet kahdeksi asyndeettisesti rinnastetuksi suunnan adverbiaaliksi:

puut riippuvat [päin tyhjää taivasta ja päin tyhjää maata]

Esimerkki havainnollistaa samalla, kuinka harhaanjohtavaa on traditiionaali post- ja prepositioiden määritelmä, jonka mukaan ne substantiivin vieressä (pro nominilausekkeen alussa tai lopussa) osoittavat sen suhdetta muihin lauseenjäseniin. - Toinen tulkintamahdollisuus on tulkita puut lokaaliseksi subjektiksi ja tyhjää riippuvaksi elementiksi:

puut riippuvat tyhjää [päin taivasta] (ja) tyhjää [päin maata]

Molemmat tulkinnat perustuvat implisiittiseen kielitietoon: jälkimmäinen suhteen puutarhassa surisee mehiläisiä - puutarha surisee mehiläisiä paralleellisuuden tajuaamisen rinnakkaistapaukseen. Lukijan mielikuvituksen varaan jää, miten hän ymmärtää molempien tulkintojen sisältämän fyysisestä todellisuudesta irtoamisen, miten mikään voi riippua ylöspäin tai miten tyhjä voi riippua. Molemmat tulkinnat sopivat autiuden ja tyhjyyden kuviin, ja lukija voi myös irrota kieliopistaan ja siirtyä runon kielioppiin, jossa molemmat merkitykset ovat ehkä yhtäaikaaisia ja rinnakkaisia.

Samanlaista rakenteellista monitulkintaisuutta sisältyy myös runon viimeiseen riviin, jossa lukijan on ratkaistava, kulkevatko pilvet [päivää pitkin] [yötä päin] vai [päivää päin] [yötä pitkin]: päin-partikkeliä kun on mahdollista käyttää sekä prepositiona että postpositiona. Säkeen jatko sarastus on ohi kuitenkin disambiguoitua ilmauksen, ja jos luonnonlakeihin vielä runon tässä vaiheessa haluaa luottaa, päivää on tulkittava liikkumista merkitsevien verbien partitiivimuotoiseksi reitin adverbialiksi.

Sisällöllisten ja kieliopilliseen rakenteeseen liittyvien ongelmien lisäksi runon lukija joutuu ottamaan kantaa nominaalisten elementtien viittaussuhteisiin. Runoilija, runon puhuja eli yksikön ensimmäinen persoona on runossa selvästi mukana: runo kuvaa sitä, mitä puhujan sydän näkee ja kasvat tuntevat. Mutta mitä tarkoittaa neljännen rivin siinä pimeydessä, joka tuodaan tekstiin tunnettuna, viittaussuhteeltaan määräisenä? Rakenteellisen ja semanttisen parallelismin perusteella lukija voi tulkita sen viittaussuhteen samaksi kuin ilmauksen täällä hänen ruumiinsa tilassa. Mutta tässä tekstiin tuodaan itsestään selvänä hän, jolle runossa ei löydy tarkoitetta, ellei sitten toiseksi viimeisellä rivillä, jolla hänen viittaa jumalaan. Lukijan valittavaksi jää, haluaako hän jumalaan päästyään tulkita myös sen pimeyden ja täällä hänen ruumiinsa tilassa samaksi tilaksi kuin runon lopun jumalan sisällä, kauhistuttavasti hänen ruumiissaan. Jos lukija taas tulkitsee sen pimeyden viittaavan runon alussa kuvattuun autiuteen, joutuu hän taas paradoksin eteen: mikä on se määräraja-aineinen definiittinen pimeys, joka onkin epämääräisesti täällä tietyn hänen ruumiissa, pimeydessä jossa sydän näkee ja kasvat tuntevat? - Tästä eteenpäin tulkinta kuitenkin muuttuu subjektiiviseksi ja siirtyy kielitiedon rajojen ulkopuolelle, esimerkiksi ihmisen mikro- ja makrokosmoksen yhteyden tarkasteluun.

Kielenpuhujan intuitiiviseen kielitietoon perustuva objektiivinen tulkinta kuitenkin tyytyy ensin etsimään runon kieliopillisten rakenteiden puuttuvat määritteet, lukijalle tarkoitteettomiksi mutta eivät tarkoituksettomiksi jäävät viittaussuhteet, jotka puhuja (runoilija) tuo tekstiin itseltään selvinä, sekä monitulkintaiset rakenteet, jotka sisältävät paradoksin kaikkien kielellisten tulkintojen osalta, ja suhteuttaa ne runon sisällöllisiin ja viestinnällisiin tavoitteisiin: autiuden, tyhjyyden ja selittämättömyyden ilmaisemiseen. Lukija voi tietenkin edetä myös itse tekstin ulkopuolelle: etsiä runon esikuvia, miettiä missä tyyliä käytetään samanlaisia kielikuvia ja kliseita, sijoittaa runoa kirjallisiin valtavirtauksiin jne., sekä tietenkin pohtia runon lopullista sanomaa ja merkitystä. Samalla hän siirtyy myös kirjallisuuden kielellisestä tulkinnasta sen aatehistorialliseen, historialliseen ja symbolisten tulkintojen alueelle.

4.

Luonnonlait ovat rikkomattomia, niitä ei ihminen voi ylittää. Kielen lait sen sijaan ovat sosiaalisia konventioita. Niistä poikkeamiset kootaan merkityksellisiksi ja funktionaalisiksi.

Esityksessämme olemme lähteneet siitä, että runoissa rikkomukset muodostavat osan tekstin merkitystä. Niiden tehtävä on jotenkin palvella runon sisällöllisiä ja viestinnällisiä tavoitteita.

Olemme myös koettaneet osoittaa, että kielellisistä intuitioista lähtevä kielitieteellinen tarkastelu tekee mahdolliseksi käsitellä rinnan äidinkieliä ja vieraskieliä tekstejä. On samantekevää, onko cummingin runo kielen oppikirjassa vai äidinkielen lukemistossa kirjallisessa, yleismaaillisessa yhteydessään, tai molemmissa. Runon tavoitteet ja keinot ovat pohjimmiltaan universaalisia, kielestä riippumattomia.

Olemme myös koettaneet osoittaa analyysillämme kielentuntemuksen ja kirjallisuudentarkastelun välisen kiinteän yhteyden. Entä mikä yhteys käyttämällämme tarkastelutavalla on kirjallisuuden kirjallisuustieteelliseen tulkintaan ja kirjallisuustieteellisiin koulukuntiin?

Emme ole sitoneet analyysiamme minkäänlaiseen yleiseen tulkintaan. Lähtökohtamme on hyvin selvä: pyrimme osoittamaan vain sellaiset tekstissä esiintyvät sisällöt ja merkitykset, joille on kielellinen pohja ja jotka ovat osoitettavissa sen perusteella, mitä tiedämme kielenkäytön normeista. Normien rikkomisen synnyttämät merkitykset voivat hahmottua vain sen perusteella, mitä lukija tietää kieliopillisesti "oikeiden" muotojen merkityksestä. Ilman tällaista kielen hallintaa ja kielen viestinnällisen käytön normien intuitiivista tuntemusta lukija ei pysty näkemään, mitä merkityksisältöjä poikkeava kielenkäyttö synnyttää kirjalliseen tekstiin.

Pyrimme tällä myös osoittamaan, että ennen varsinaista kirjallisuustieteellistä tulkintaa on mahdollista rikastaa runon tarkastelua sellaisilla havainnoilla, jotka perustuvat konkreettisiin kielellisiin valintoihin. Oletamme, että näistä on mahdollista päästä jokseenkin suureen yksimielisyyteen keskustelemalla ja erilaisia intuitioita vertailemalla. Varsinainen tulkinnallinen taso on sitä vastoin usein syvästi subjektiivinen, ja siihen vaikuttavat lukijan ikä, elämäkokemus, kirjallisuudentuntemuksen laajuus ja moni muukin seikka. Jos tässä esitetyllä analyysillä on jotain yhteyttä tulkinnalliseen tasoon, on se ehkä siinä, että kielellisen analyysin avulla voimme kytkeä tulkinnan tekstin kieleen ja täten vähentää subjektivismin mielivallan vaaraa.

Lopuksi haluamme myös todeta kokemuksesta, että perusteellinenkaan kieliopillinen analyysi, johon tässä olemme vain viitanneet, ei tapa hyvää

tekstiä: mistään runojen eksplöitaatiosta ja uhraamisesta kielitieteelle ei analyysissä ole kysymys. Hyvä runo, oli se sitten cummingsin, Haavikon tai kenen muun tahansa, vain paranee syvenevän analyysin myötä, siitä irtoaa aina uusia tulkintamahdollisuuksia. Analyysin myötä runo muuttuu kirjoittajan runosta lukijan runoksi.

Lähteet

- Widdowson, H.G., 1975. Stylistics and the teaching of literature, Lontoo.
1978. Teaching language as communication, Oxford.